

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Struikelend over het gelijk: protestanten in perspectief

Het protestantisme wordt vaak geassocieerd met gelijkheid. Deze traditie moedigde de mens aan zelf de Bijbel te lezen, proclameerde sociale rechtvaardigheid, democratiseerde het kerkelijk bestel en kwam op voor de rechten van het volk tegenover de koning. Er is echter een paradoxale keerzijde. Het protestantisme droeg namelijk tevens bij aan het moderne levensgevoel van prestatie, oordeel, winst en egoïsme. Het protestantisme moet dit aspect van zijn traditie herzien, zeker in tijden waarin gemeenschappelijkheid erodeert.

---

door *Matthias Smalbrugge*

De auteur is bijzonder hoogleraar Europese cultuur en christendom, met bijzondere aandacht voor Augustinus, aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

GELIJKHEID EN PROTESTANTISME zijn grote begrippen waarvan menig- een zal vermoeden dat die bij elkaar horen als hart en ziel. Want het protestantisme gaat toch uit van de gelijkheid van alle gelovigen voor God en wijst daarom ten principale elke hiërarchie in de kerk af? Ja inderdaad, en in dat aspect ligt dan ook de schoonheid van het protestantisme. Aan het begin van deze bijdrage moet echter ook gezegd worden dat die schoonheid nogal eens verloren is gegaan en dat het protestantisme niet wist welk goud het in handen had. We zullen het daarom zowel over het goud hebben als over het lood dat het protestantisme er soms van gemaakt heeft. Omgekeerde alchemie, waar de theologie zo vaak op tragische wijze debet aan is geweest. Voorts, een tweede opmerking vooraf, spreken over gelijkheid en *het* protestantisme is een onmogelijkheid. Het protestantisme kent te veel historische, nationale en confessionele verscheidenheid. Deze bijdrage beperkt zich daarom tot het Nederlandse protestantisme, dat grotendeels is bepaald door de calvinistische traditie die vanuit Frankrijk de Nederlanden hervormd maakte.¹

EEN KORTE GESCHIEDENIS VAN GELIJKHEID EN HET PROTESTANTISME

Eerstens een paar opmerkingen van historische aard. Inderdaad, gelijkheid hoort historisch gesproken bij het protestantisme. Maar het betreft dan wel een notie die haar ontstaan niet aan het protestantisme dankt, maar die er sterker dan voorheen mee verbonden werd. Zo kennen vele kloosterorden een regime waarin gelijkheid centraal staat. Monniken zijn, vanaf de benedictijnse traditie tot en met de mendicantenorden, onderling gelijk en kiezen op democratische wijze hun abt of prior. Dat deel van het *corpus christianum* heeft onderlinge gelijkheid als uitgangspunt, hoewel dat functioneert binnen een *an sich* hiërarchisch systeem. Niettemin heeft die gelijkheid een collectiever karakter dan later het geval zal zijn. Immers, sinds de vroege renaissance is er ook sprake van vernieuwde aandacht voor het individu. Petrarca is daar de voornaamste exponent van, maar wegbe-reiders zijn schrijvers als Guibert van Nogent en Abélard, die reeds in de elfde en twaalfde eeuw autobiografieën publiceren.² Deze tendens wordt

*Gelijkheid maakt structureel
deel uit van het protestantisme,
maar vindt daarin niet haar
ontstaan*

versterkt door latere schrijvers als Rabelais en Montaigne, en zal een van de kenmerken worden van de zestiende-eeuwse renaissance en het humanisme.³ Rabelais en Montaigne benaderden in die periode gelijkheid op een nieuwe wijze. Een zeker subjectivisme deed zijn in-

tree. Niet langer is de middeleeuwse *ordo*⁴ het voornaamste uitgangspunt – al blijft dat wel in het denken aanwezig – maar het individu en diens vrijheid.⁵ Gelijkheid maakt dus structureel deel uit van het protestantisme, maar vindt daarin niet haar ontstaan. Zowel in het kerkelijk leven als in de wereld daarbuiten was gelijkheid, zowel in collectieve als individuele zin, reeds aanwezig.⁶

Gelijkheid wordt in het protestantisme dus op verschillende wijzen vertaald. Denk daarbij ten eerste aan de vrijheid om zelf de Bijbel te lezen. Niet de traditie of het *magisterium* bepalen interpretatie en geloof, maar de eigen vrijheid – een vrijheid die aan allen toekomt en daarmee het fundament vormt van de gelijkheid der gelovigen.⁷ Ten tweede springt de min of meer democratische structuur binnen de organisatie van de kerk in het oog, zoals blijkt uit de eerste vormen van een calvinistische kerkorde.⁸ Ten derde zette men in op een bepaalde mate van sociale gerechtigheid. Ten vierde vond het protestantisme in de gelijkheid van mensen het recht om tegen de vorst in opstand te komen: volkssoevereiniteit als een aspect dat mogelijkkerwijs verband houdt met de religieuze geschiedenis.⁹

Tegelijkertijd is het goed om te beseffen dat deze notie van *gelijkheid* ten dele anachronistisch is. Gelijkheid is na de teloorgang van het ancien régime een andere notie dan het daarvoor was. Daarvoor kon gelijkheid worden teruggevoerd op het *droit divin*, het recht waardoor ieder op deze of gene plaats was gesteld; niet slechts de koning. De *égalité* van de Franse Revolutie daarentegen hield onder meer een sterke nadruk in op gelijke kansen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de hervorming van het onderwijs. Het is daarmee wegbereider van het moderne besef dat gelijkheid ook inhoudt dat ontplooiing eenieder toekomt. Vandaar het pleidooi om het begrip gelijkheid niet louter historisch te bezien, maar als een begrip waarin verschillende ontwikkelingen zich gelijktijdig voordoen. Ten dele verliepen die ontwikkelingen synchroon, maar deels ook tegengesteld. Het is daarom goed enige onderbelichte aspecten van het begrip gelijkheid in de calvinistische traditie te bezien, juist om de tegenstellingen meer in het oog te krijgen. De focus zal daarbij op twee voorbeelden liggen: de gelijkheid van de talenten en de leer van de predestinatie.

HET VALSE PERSPECTIEF OP GELIJKHEID IN DE MORAAAL

Het eerste voorbeeld heeft betrekking op de moraal. In de tijd van het ontstaan van de reformatie was de stedelijke samenleving allang een feit en had de oude feodale *ordo* afgedaan. Binnen die oude orde kende ieder zijn plaats en deed hij wat op die plaats van hem verlangd werd. Binnen de nieuwe moderne samenleving daarentegen draait het zowel om de taak en plaats die iemand heeft, als ook om de eigen mogelijkheden en kwaliteiten van het individu: synchroon en tegengesteld. Inzet van het leven is nu niet alleen meer het in stand houden van de *ordo*, die uiteindelijk ook als een scheppingsorde valt te zien, maar tevens het vorm geven aan het eigen persoonlijke leven: werk met je talenten en tracht daar het beste uit te halen. Het is daarom niet geheel onbegrijpelijk dat Max Weber in zijn beroemde these stelde dat het calvinisme sterk heeft bijgedragen aan de opkomst van het kapitalisme.¹⁰ Het uitgaan van de eigen talenten heeft immers een befaamde Bijbelse parallel die bijdroeg aan het ontstaan van een individualistische mentaliteit. Het gaat om een verhaal van Jezus waarin deze vertelt dat een meester aan zijn dienaren een aantal talenten (een bepaald vermogen) in beheer geeft tijdens zijn afwezigheid. De ene dienaar krijgt er tien, de ander vijf, en een derde één. De eerste twee gaan aan de slag met hun talenten en behalen winst. Zij verdubbelen zelfs de waarde van dat wat hun in beheer is gegeven. De derde man daarentegen stelt zich tevreden met het bewaren en verbergen van zijn talent. Wanneer de meester, teruggekomen van zijn reis, verantwoording vraagt van het beheer, prijst hij de

eerste twee dienaren na hun succesverhalen. De derde daarentegen wordt ten strengste veroordeeld en alles wordt hem afgenomen. Dat verhaal is exemplarisch geworden voor het arbeidsethos van de calvinist en voor diens morele opvattingen. Doe iets met je talenten, werk hard en maak winst, want dan zal God je belonen. Doe je niets, dan wacht je een terechte veroordeling.

Deze duiding berust op een aantal pijlers. Ten eerste op het feit dat sommigen meer talenten hebben dan anderen en dat er dus ongelijkheid bestaat. De gelijkheid daarentegen bestaat uit het feit dat niemand niets heeft gekregen. Andere versies van het verhaal voegen daar dan nog de opdracht aan toe er handel mee te drijven. Het feit dat allen dezelfde opdracht hebben, maakt eveneens deel uit van de gelijkheid. De twee momenten van gelijkheid zijn daarmee: iedereen krijgt talenten en iedereen moet er iets mee doen. Waar leidt echter dat woekeren met de eigen talenten vervolgens toe? Juist tot nog grotere ongelijkheid. Winst en verlies zijn geen momentopnamen in het bestaan, maar een eindafrekening. De bottomline van het verhaal lijkt dan ook vooral te gaan over verdienen en schuld. Wie werkt en daarmee verdienste creëert, pleit zich vrij van schuld. Wie daarentegen niet werkt, is schuldig. Zo ontstaat een samenleving van de sterksten zonder enig mededogen met de verliezers, want die hebben dat aan zichzelf te wijten.

Het problematische in deze uitleg is dat het godsbesef in feite geen enkele rol meer speelt. Het gehele verhaal kan uitstekend verteld worden zonder enige referentie aan God en iedereen kan deze alledaagse levensles beamen. Die les is immers vrij banaal: doe je best; wat je wint is verdienste en wat je verliest is schuld. God is daarvoor niet nodig. Dat heet dan calvinistisch, en inderdaad legt Calvijn de tekst op deze manier uit.¹¹ Aan zulke mensen heeft de maatschappij niets, aldus Calvijn,¹² en dus zal God zich van hen afkeren in het uiteindelijk oordeel.¹³ Hoewel Calvijn hier dus gemakkelijk schakelt van het tijdelijke en seculiere naar het eeuwige, kan ook zijn duiding het gemakkelijk zonder God stellen: wie niet werkt met zijn talenten, zal nooit iets bereiken. De traditionele interpretatie leidt er dus toe dat God hooguit gebruikt wordt om ongelijkheid te sanctioneren. Maar uiteindelijk is Hij in dit verhaal volstrekt overbodig. Het gaat om onze eigen verdiensten en eigen fouten. God valt dus weg uit het verhaal, met als gevolg dat deze interpretatie van het verhaal het begin inluidt van het afscheid van God. Het is de eerste stap van het protestantisme naar een godloos geloof, een godloze moraal. In die zin is het protestantisme de wegbegeerter van de wijsbegeerte van de verlichting en de negentiende eeuw. Dat is de wijze waarop protestantisme goud tot lood heeft omgevormd en ook volstrekt inconsequent deze moraal heeft ingevoegd in het eigen erfgoed –

een erfgoed dat nu juist beoogde te benadrukken dat de eigen verdiensten van een mens niet doorslaggevend zijn en dat daarom alle mensen gelijk zijn voor God.

Hoe kan het protestantisme terugkomen bij het goud? Een paar aspecten. De laatste dienaar, degene die niets heeft gedaan met zijn talent, heeft wel als enige het vermogen een portret van zijn heer te schilderen dat er niet om liegt. Op grond van dat portret weigert hij met het talent iets te doen. Van deze heer wil hij het vermogen niet beheren. Maar wat het meest frappeert, is het feit dat de meester het beeld beaamt dat de laatste dienaar van hem schetst. Inderdaad, hij maait waar hij niet gezaaid heeft. Anders

In de geschiedenis van het protestantisme gaan grote tendensen van ongelijkheid en onrecht schuil

gezegd, hij beaamt de onrechtvaardigheid van zijn handelen. Waar hier dus sprake van lijkt te zijn, is een gelijkheid die uiteindelijk onrecht sanctioneert. Zo er dus al sprake is van een traditie van sociale rechtvaardigheid in het protestantisme, dan is deze erbij gebaat

te onderkennen dat juist in de geschiedenis van het protestantisme zelf ook grote tendensen van ongelijkheid en onrecht schuilgaan. Met andere woorden: er is weliswaar een lijn die uitgaat van het primaat van de genade die niet op verdienste is gebaseerd – een lijn van gelijkheid die leidt tot sociale rechtvaardigheid – maar er is ook een lijn die daar haaks op staat en de mens wel degelijk de maat neemt. Binnen het begrip gelijkheid vinden zo verschuivingen plaats die onbedoeld het tegenovergestelde bewerkstelligen.

DE SCHIM VAN GELIJKHEID IN DE PREDESTINATIE

Een tweede voorbeeld is de leer van de uitverkiezing. Dat is een leer die verschillende lijnen kent. Afkomstig van Augustinus,¹⁴ die haar plaatst in het kader van de heilsleer, heeft zij ook vertakkingen naar de Godsleer (de wil van God) en, onder invloed van de Stoa, naar de ontologie en de metafysica (alles heeft een bepaalde bestemming). In de late middeleeuwen was daarbij, door de ontwikkeling van de logica, de nadruk komen liggen op de soevereiniteit van Gods wil. Dat is met name bij Duns Scotus en Willem van Ockham het geval.¹⁵ Gods band met de schepping kan alleen berusten op diens wil en niet op noodzaak. Die nadruk op de contingentie maakt het de nominalisten mogelijk Gods soevereiniteit te waarborgen, iets wat onder meer een sterk antipelagianisme waarborgt; ofwel een sterke nadruk

op de genade. God is vrij om te willen wat hij wil; dat is niet afhankelijk van de mens. Zelfs als God de mens wil verlossen, dan kan die wil geen algemeen principe zijn, want dan is Zijn wil een noodzakelijkheid in plaats van de uitdrukking van Zijn vrijheid. Wat God wil, gaat wel over de mens, maar valt niet af te leiden uit de *condition humaine*. Dus of een mens nu goed of kwaad doet, in zijn daden schuilt niet de grond van wat God wil. Wat God wil, kan slechts op God worden teruggevoerd, niet op de mens, de tijd of geschiedenis. In die zin schenkt God de mens zijn bestemming dus reeds voordat die mens er is, onafhankelijk van tijd en menselijke geschiedenis. Er is sprake van een predestinatie. De ene mens kan een goed lot treffen, de ander een 'kwaad' (dat geen 'kwaad' mag heten, omdat het van God afkomstig is en daarom goed is). Deze leer beïnvloedde sterk het protestantisme. Niemand kan Gods besluit beïnvloeden met zijn daden en iedereen is voor God gelijk, zo zal het protestantisme herhalen. Maar dat is niet het hele verhaal.

Als Gods wil volkomen vrij is, is die dat ook ten opzichte van de andere eigenschappen van God. Met andere woorden: in de predestinatieleer schuilt een zeker gevaar van voluntarisme, iets wat bij Calvin niet valt weg te denken.¹⁶ Omdat de wil van God al Zijn andere eigenschappen overwoekert, weet de mens niet wat Gods wil is, en daaruit volgt dat Gods wil willekeurig wordt, onpeilbaar, en meer gelijkt op het oude Fatum dan op een wil die een bepaald doel voor ogen heeft. Dat verwijt – dat Gods wil binnen deze predestinatieleer niets anders is dan het oude Fatum – was Augustinus reeds voor de voeten geworpen,¹⁷ maar is niet minder geldig binnen het calvinisme. De gelijkheid die hier bestaat, is het gegeven dat elk mens het voorwerp is van Gods keuze, of die keuze nu positief of negatief is. De ongelijkheid schuilt in het feit dat die oorspronkelijke gelijkheid alleen maar dient om de grens tussen winnaars en verliezers zo scherp mogelijk te trekken. Zeker, Calvin meende dat de predestinatie uiteindelijk een soort troost was voor de gelovigen. De predestinatie behoorde dus tot de heilsleer. In woelige en onzekere tijden kon een mens zich in elk geval vastklampen aan het geloof dat al die onzekerheid uiteindelijk geen toeval was, maar hem uit Gods hand toeviel. De onzekerheid werd begrensd door de zekerheid dat het Gods wil was. Maar die voorstelling van zaken verandert de ongelijkheid volstrekt niet, ook niet in de kerk. Weliswaar zijn daar de gelovigen samen, maar hun lot zal ongelijk zijn. Op aarde, in de kerk, kan er eventueel nog een bepaalde gelijkheid heersen, maar uiteindelijk zal die niet overleven in het vuur van Gods wil.

De maatschappelijke consequenties zijn duidelijk: als dit Gods werkelijkheid is, een scheiding tussen winnaars en verliezers, de creatie van een ongelijkheid die geen enkele redelijke grond heeft, waarom zou de mens

dan op een andere wijze tegen ongelijkheid in de samenleving aankijken? Die noodzaak is er niet. De samenleving is goed omdat zij er is en zoals zij er is. Haar goedheid ligt in het loutere feit van haar bestaan, niet in enige morele grond. Deze leer van de uitverkiezing en predestinatie vormt evenals in de gelijkenis van de talenten de eerste stap naar een afscheid van het godsbegrip. Wederom fungeert God hooguit nog als degene die de ongelijkheid sanctioneert. Ook op grond van deze leer was ieder opnieuw aan het lot van de eigen mogelijkheden en talenten overgeleverd. Het goede werd niet beloond door God en het kwade niet bestraft. God heeft geen boodschap aan ons gedrag, moreel of immoreel. Daarmee draagt deze leer eveneens bij aan het afscheid van een persoonlijke God, omdat Hij verwordt tot een onpersoonlijk lot.

Een te snelle identificatie van gelijkheid en het protestantisme in de calvinistische traditie moet vermeden worden

Opnieuw is hier sprake van een leer die beoogt de gelijkheid van de mensen te benadrukken – want God is vrij in zijn keuze en laat die niet afhangen van deugdzaamheid of rijkdom – maar uiteindelijk treedt er een verschuiving binnen het

begrip gelijkheid op. Het begrip vertoont tegengestelde aspecten en kan niet eenduidig begrepen worden. Een te snelle identificatie van gelijkheid en het protestantisme in de calvinistische traditie moet daarom vermeden worden. Juist in de calvinistische traditie is sprake van een fragmentarisatie van het begrip gelijkheid.

GELIJKHEID ALS EVENWICHT TUSSEN INDIVIDUALISME EN GEMEENSCHAP

De geschiedenis van het protestantisme is dat het getracht heeft in te spelen op het opkomend individualisme, maar het schiep daarmee tevens de mogelijkheid diezelfde gelijkheid overboord te zetten. Men had te weinig oog voor het diffuse en paradoxale karakter van het begrip gelijkheid. Het protestantisme leverde daarmee een substantiële bijdrage aan zowel sociale rechtvaardigheid als aan het moderne levensgevoel van prestatie, oordeel, winst en egoïsme. Tevens leidde die aansluiting bij het individualisme tot een depersonalisatie van God. Deze kon als overbodig worden beschouwd en zo werd het protestantisme wegbereider voor het afscheid van God zoals dat vanaf de negentiende eeuw steeds meer vorm kreeg.

Er is echter een wereld te winnen met het opnieuw bezien van de bronnen van de reformatie, omdat het juist zo goed kan aansluiten bij het individualisme. Gelijkheid kan dan worden gezien als de afspiegeling in de mens van het onvervreembare persoonlijke karakter van God. Gelijkheid

zou dan een pijler kunnen zijn van gemeenschap in plaats van het begin van een wedstrijd van allen tegen allen, en vormt dan het evenwicht tussen individualisme en gemeenschap. Juist omdat gemeenschap in onze samenleving steeds verder erodeert, is het protestantisme aan zichzelf verplicht de eigen traditie inzake gelijkheid te herschrijven.

Noten

- 1 Zie Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Verloren, 2005; Philip Benedict, *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands, 1555-1585*. Amsterdam: Editio KNAW, 1999; Emile M. Braekman, *Le protestantisme Belge au 16e siècle. Belgique, Nord de la France, Refug*. Carrières-sous-Poissy: La Cause, 1998.
  - 2 Zie R.N. Swanson, *The twelfth-century Renaissance*. Manchester: Manchester University Press, 1999. Voor autobiografiën zie Michael Reichel, *Antike Autobiographien. Werke-Epochen-Gattungen*. Keulen: Böhlau, 2005; Robert Folkenflik (red.), *The culture of autobiography. Constructions of self-representation*. Stanford: Stanford University Press, 1993. Vgl. Eileen Sweeney, 'Abelard's Historia Calamitatum and Letters. Self as search and struggle', *Poetics Today* 28 (2007), nr. 2, pp. 303-336; Victoria Kirkham en Armando Maggi, *Petrarch. A critical guide to the complete works*. Chicago: University of Chicago Press, 2009; Ricardo Fubini, *Humanism and secularization. From Petrarch to Valla*. Londen: Duke University Press, 2003.
  - 3 Zie Anthony Levi, *Renaissance and reformation. The intellectual genesis*. Londen: New Haven, 2002.
  - 4 Zie Pierre Riché, *Abbon de Fleury. Un abbé de l'an mil*. Turnhout: Brepols, 2004.
  - 5 Een ontwikkeling die overigens al begint bij Petrarca. Zie Karl Enenkel, Betsy de Jong-Crane en Peter Liebrechts (red.), *Modelling the individual. Biography and portrait in the Renaissance*. Amsterdam: Rodopi, 1998.
  - 6 Weliswaar vormt de reformatie een breuk, maar continuïteit met voorgaan-
- de tijden is zeker van even groot belang als discontinuïteit.
  - 7 Let wel, hier geldt het voorbeeld van vrijheid het mogen lezen van de Bijbel. Het is echter een vrijheid die *au fond* uitbreider is. Met name het werk van Rabelais maakt duidelijk dat er in zijn ogen niet a priori een *auctoritas* is die de vrijheid bindt.
  - 8 Zie Glenn S. Sunshine, 'The theological origins of the French *Discipline Ecclésiastique*. Calvin, Beza and the French confession', in: Peter DeKlerk (red.), *Calvin and the State. Proceedings of the Eighth Colloquium on Calvin and Calvin Studies*. Grand Rapids: Calvin Studies Society, 1993.
  - 9 Zie J.W. Sap, *Wegbereiders der Revolutie. Calvinisme en de strijd om de democratische rechtsstaat*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1993. Zie de bespreking door R. van der Laarse in *BMGN* 110 (1995), pp. 397-399. Ik sluit mij aan bij Van der Laarses kritiek dat Sap te zeer theologische en seculiere motieven samen laat vloeien.
  - 10 Er valt veel voor te zeggen om de ontwikkeling van het vroegkapitalisme eerder te situeren, met name in de economische verhoudingen die de kloosters, zoals die van de cisterciënzers, creëerden.
  - 11 Calvijn schrijft in zijn commentaar op het Nieuwe Testament over deze passage onder andere dat deze laatste dienaar de macht die hem gegeven is, misbruikt. Verder is hij wreed tegenover de andere dienaars en verspilt hij het vermogen van zijn heer. Daarmee handelt hij oneervol jegens zijn heer en neemt hij een loopje met hem. Niet voor niets moet er daarom een grote straf zijn.
  - 12 Jean Calvin, *Commentaires de Jean Calvin sur le Nouveau Testament*: 'Christ

veut seulement dire qu'il n'y a point d'excuse pour les paresseux, qui suppriment les dons de Dieu, et passent leur vie en oisiveté. Donc aussi nous recueillons qu'il n'y point d'état plus louable devant Dieu que ceux qui apportent quelque produit à la société commune des hommes.'

- 13 *Ibid.*: 'Christ nous avertit qu'il retournera et qu'à sa venue il se vengera contre les traîtres et leur punira de leur rébellion.'
- 14 Gerald Bonner, *Freedom and necessity. St Augustine's teaching on divine power and human freedom*. Washington: The Catholic University of America Press, 2007. Vgl. Gerald Bonner, *God's decree and man's destiny. Studies on the thought of Augustine of Hippo*. Londen: Variorum, 1987; Nicholas J. Healy, 'Creation, predestination and divine providence', in: Philip Gordon e.a. (red.), *Providence of God. Deus habet consilium*. Londen: T&T Clark, 2009, pp. 208-228; M. Lamberigts, 'Augustine on predestination. Some *Quaestiones Disputatae* revisited', *Augustiniana* 54 (2004), pp. 279-305.
- 15 Zie Levi 2002.
- 16 Zie C. van der Kooi, *Als in een spiegel. God kennen volgens Calvijn en Barth*. Kampen: Kok, 2002; Denis Crouzet, *Jean Calvin*. Parijs: Fayard, 2000; Charles Partee, *The theology of John Calvin*. Louisville: Westminster/John Know Press, 2008.
- 17 Augustinus' grootste tegenstander, Julianus van Aeclanum, had hem verweeten dat hij weliswaar sprak van genade, maar dat het ging om het Noodlot: *Contra duas Epist. Pel.* 11,5,10: *nobis obicere quod fatum asseramus sub nomine gratiae*. Julianus pleitte voor een humanisering van de genadeleer, maar verloor het pleit van Augustinus en werd veroordeeld. Het gaat in die jaren, 420-430, om een waterscheiding. Theologie en kerk konden een menselijker kant op, maar kozen voor een rigide leer die paulinische opvattingen tot leidraad maakte en daarmee belangrijker dan de evangeliën.